

N. KEMAL'İN OSMANLI TARİHİ'NE DAİR

BİLGİMİZİ TASHİH ve İKMAL EDEN YENİ NOTLAR

FEVZİYE A. TANSEL

Tanzimat Devri'nin hemen bütün şahsiyetleri gibi Namık Kemal'in de, Avrupaî nevi'leri tanıtmaya maksadıyla birçok sâhada eser verdiği görülür; fakat bunların çoğu tarih, veya tarihle alâkalı eserler ve basılan ilk eseri de bir tarih, *Devr-i istilâ*'dır¹. Yirmialtı yaşında, *Tasvir-i efkâr* muharrirliği sırasında neşredilen bu eserinden sonra, Gelibolu Mutasarrıfı iken, bunu, Salâhaddin Eyyubî'nin de hal tercemesini ilâve ile *Evrak-ı perişan* adıyla bastırdı. *Emîr Nevruz*², *Kaniye*, *Silistre Muhasarası*'nı Magosa'da yazmış³, Midilli'de iken de *Fâtih* ve

¹ *Devlet-i aliyye'nin Devr-i istilâsına Dair Bir Makedir, Tasvir-i efkâr*, nu. 443-451, 6 Şa'ban- 7 Ramazan, 1283 (13 Kânunievvel, 1865-13 Kânunisanî, 1866). Aynı yıl, müellifin adı, basım yılı kaydedilmeyerek, tefrikadaki adı ile *Tasvir-i efkâr* Matbaası'nda neşredilmiştir. Kemal'in, bu gazetenin başmakale sütunundaki şu cümlelerinden, eserin, 1866'da basıldığı anlaşılıyor: "Bundan bir hayli zaman evvel Devlet aliyye'nin Devr-i istilâsına dair yazmış olduğum makale-i muhtasara da, muin olduğu maksadın tehallüfü münasebetiyle evrak-ı perişan arasında güm geçte-i nisyân olmuştu. Muahharen *Tasvir-i efkâr*'ın tefrikasında tab'edildiği gibi, bazı tertib sehviyatının tashihi ile ayrıca risale şeklinde dahi basılmıştır. Aczde kemal ve kemalde acz ile ma'ruf olan Namık-ül huruf, bunun ve bu yolda olan âsar-i nâcizânemin enzâr-i umumiyye arz olunacak değeri olmadığına mu'teriftir. Me'muldur ki erbâb-i insaf nazarında memduh olmaz, makduh da olmaz; zira ki mu'terifin hatâsından bahsetmek, malûmu i'lâm kabilinden olur" (Nu. 453, 15 Ramazan, 1283-21 Kânunisanî, 1866). Müstakil olarak üçüncü def'a, Kütübhâne-i Ebüzziya serisinde basılmıştır (Nu. 33, 1886; ilâmı için bk., *Terceman-ı hakikat*, nu. 2493, 8 Teşrinievvel, 1886). Nejdet Sançar'ın, *Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları* adlı makalesinde bu son basımdan bahs ve bir evvelkinin ise basım yılı tesbit edilememiştir (*Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. IV, nu. 2, Ankara, 1955, s. 72).

² *Emîr Nevruz*'un üç tab'ı mevcuttur: İst., La Turquie ve Şark Matbaası, 20 Safer, 1292-28 Mart, 1875. İst., Kitabçı Arakel neşri, 1302. Bunun ve Ebüzziya neşrinin (İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1302) üzerinde *Evrak-ı perişan* kaydı de vardır.

³ Bu iki eserin basımı Ahmed Nâfiz adınadır: *Kaniye*, Eser-i Ahmed Nâfiz, İst., Hayal Matbaası, 1290, M. 1873. *Silistre Muhasarası*, İst., Teodor Kasab Matbaası, 1290. *Kaniye*, Eser-i Kemal, ikinci basım, Kütüphane-i Ebüzziya, Nu. 19, İst., Mat-

Yavuz'un haltercemelerini de ilâve ederek *Evrak-ı perişan*'ı yeniden neşretmiştir⁴. Namık Kemal'in, millî birliği kuvvetlendirme maksadı ile kaleme aldığı İslâm ve Osmanlı tarihine ait mühim şahsiyetleri ve zaferlerimizi canlandıran bu monografilerinden başka, tiyatro ve romanında da tarihten faydalandığı görülür; *Celâleddin Hârezmşâh*, Navarin harbinden mülhem *Âkif Bey*, 1856 Kırım savaşından ilham aldığı *Vatan-yahut-Silistre*'si, xvi. asır Osmanlı, Kırım ve İran tarihinden faydalanarak yazdığı *Cezmi* adlı romanı tarihî hâdiselerle alâkasını ifade eder; fakat onun, tarih sahasında en çok çalıştığı ve ehemmiyet verdiği eseri *Osmanlı Tarihi*'dir.

Ebüzziya Tevfik'in, *Kemal Bey'in Terceme-i hâli*, Ali Ekrem Bolayır'ın *Külliyat-ı Kemal Basılıyor* ve *Namık Kemal* adlı kitabında *Osmanlı Tarihi* hakkında verilen bilgi noksan, umumiyetle yanlış, bunlara dayanan Namık Kemal'e dair bütün neşriyatta da aynı hatâlar tekrarlanmıştır. *Osmanlı Tarihi*'nin yazma ve matbu' nüshalarına, Kemal'in mektuplarındaki çok mühim notlarına da dayanarak yazdığımız bu makalede yanlışların düzeltilmesinden başka, birçok mes'elelerin aydınlatılmış olduğu ve yeni malûmatın mevcudiyeti görülecektir. Bu maksatla makalenin I. bölümünde *Tarih-i askerî*, II. bölümünde *Osmanlı Tarihi Ne Zaman, Nerede ve Nasıl Yazıldı* mes'eleleri üzerinde durduk; *Osmanlı Tarihi'nin Basımına Başlanması ve Satılışı Mes'eleleri* III. bölümü, *Osmanlı Tarihi'nin Basılmasının Men'i ve Mevcut Nüshaların Toplatılması* IV. bölümü teşkil ediyor. V. bölümde *Osmanlı Tarihi'nin Yazma ve Basılı Nüshaları*'na dair bilgi vermeğe çalıştık.

baa-i Ebüzziya, 1303. Üçüncü basım, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1311. Dördüncü basım, *Kanije Muhasarası*, Âsar-i müfide Kütüphânesi, İst., Matbaa-i âmire, 1335. Beşinci basımı, Hakkı Târik Us tarafından, yeni harflere çevrilmek ve ifadesi sadeleştirilmek suretiyle: İstanbul, Vakit Matbaası, 1941. Yine Hakkı Târik Us tarafından *Silistre* de aynı suretle neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Silistre Muhasarası*, İst., Vakit Matbaası, 1946).

⁴ *Evrak-ı perişan*, Kemal'in tarih monografilerini içine alan eserinin umumî adıdır. Birinci basım, *Devr-i istilâ*'ya ilâve olarak Salâhaddin Eyyubî'nin hâlercemesi ilâvesiyle, İstanbul, Tasvir-i efkâr Matbaası, 1289, M. 1872. İlânı için bk., *Diyojen* gazetesi, nu. 140, 12 Eylül, 1288-24 Eylül, 1872. *Evrak-ı perişan*'ın üzerinde basım tarihi bulunmayan, "Beyoğlu'nda Uzunyol'da Haçopolo Çarşısı'nda, 13 numarada Ahmed Midhad'in matbaasında basılmıştır" kaydını ve Yavuz Sultan Selim'le Fâtih'in haltercemesini içine alan; bundan başka Kemal Midilli'de iken basılan son tab'ı daha vardır (İst., Matbaa-i Osmaniye, 1301-M. 1884). Bu sonuncu basımda *Devr-i istilâ*, *Salâhaddin Eyyubî*, *Fâtih*, ve *Yavuz*'un hâlercemeleleri mevcuttur.

I. TARİH-i ASKERÎ

Namık Kemal, Osmanlı tarihini Magosa'da iken, buraya sürülmesinden iki yıl kadar sonra yazmağa başlamış bulunuyordu. Zeynel'âbidin Reşid Bey'e, muhteviyatından 1875 Kasım'ında yazdığını tahmin ettiğimiz mektubundaki, "Elimde Devlet-i aliyye'ye dair uzunca bir te'lif var; ikmalî için *Cevdet Tarihi*'ne muhtacım. Lûtfen ve serî'an bir takım gönderir misiniz?" ifadesini⁵, Mahir Bey'in Kemal'e yolladığı 6 Mart, 1876 tarihli mektubu da kuvvetlendiriyor. Mahir Bey'in verdiği haberlere göre, Kemal ile aynı zamanda, fakat Magosa'ya değil Rodos'a nefyedilen Ahmed Midhat, hükûmetin siyasetine uygun olarak, Hıristiyanlık aleyhinde yazdığı eserler sayesinde takdir edilmekte, afvolunmak üzredir. Bu münasebetle, Kemal'in yazmakta olduğu tarihe de temasla, bir ân önce bitirip göndermesi lüzumunu hatırlatıyor: "Mekteb-i harbiye için Tarih-i Osmanî istemişlerdi. Midhat hemen onbeş-yirmi gün içinde yazıp gönderdi. O vakittenberi de mektebte duruyor. Siz efendimiz hâlâ yazmadınız zannederim. Orası lâzım değil a. . . Geçen gün Cevdet⁶ mektebe gider. Tarihin kabul olunup olunmadığını pek çok def'alar sorduğu gibi, bu def'a sualden sonra suret-i kat'iyyede cevap ister. Anlar da, sizin tarih gelmeyince cevap veremeyeceklerini beyan ederler. Cevdet tekrar ısrar ile, 'O ya gelir, ya gelmez; bu ise işte meydanda. . . Ne diyecekseniz deyiniz' deyince, Süleyman Paşa da, 'Kemal Bey'in tarihi kabul olunacak; ma'mafih bunu da kabul ederek, Midhat de müstefid olmak için mükâfatı ikisi beyninde taksim edeceğiz' demesine, Cevdet'in canı sıkılıp unfa ile kitabı alır ve 'Ben 120 liraya kitabımın tab'ını, hukukunu veremem'der. Cevdet kendisi nakletti. Elinde kitabı gördüm. 'O nedir?' diye sordum. Naklettiğim gibi söyledikten sonra, 'Maarif'e götürüyorum; Safvet Paşa istedi, mektepler için alacak'dedi. Bu tafsilâttan muradım, şu tarihi yazsan göndersen kıyamet mi kopar?,, cümleleri, Kemal'in, Magosa'da iken yazmakta olduğu Osmanlı

⁵ Zeynel'âbidin Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, Halep Vilâyet Matbaası, 1327, s. 15. Ali Ekrem Bolayir, Kemal, "Magosa'ya nefyedilmezden evvel Osmanlı devletinin bir tarih-i askerîsini yazmağa başlamış, Magosa'da bu eserin itmamına çalışmış idi" diyorsa da (*Külliyat-ı Kemal Tab' olunuyor*, İst., Selânik Matbaası, 1326, s. 18), bu fikri kuvvetlendiren delillere henüz rastlamış değiliz.

⁶ İkdamcı Ahmed Cevdet (1862-1935).

tarihini, Mekteb-i harbiye'de ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırladığını da aydınlatıyor⁷.

Abd'ül-Aziz'in hal'inden, 31 Mayıs, 1876'da Murad I.'in tahta geçmesinden hemen sonra, 2 Haziran'da avfedilip İstanbul'a dönen Kemal, 1877 Şubat'ında, burada üzerinde durmayacağımız bâzı hâdise ve bahâneler yüzünden tevkif edilmiştir; Habshâne-i umumi'de mevkuf bulunduğu sırada, babası Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği mektubundaki, "Benim *Tarih-i askeri*'nin ikinci cildinin müsveddeleri bir zarf içinde olduğu . . . Feride'dedir. Bir havluya sarınız da, yemekle beraber akşamüstü bana gönderiniz; tashih eder, eğlenirim" ifadesinden, Mekteb-i harbiye için yazıldığı, bu ders kitabının, ikinci cildi dediğine göre bir hayli kısmının yazıldığını, adının *Tarih-i askeri* olduğunu da öğreniyoruz⁸.

Kemal, ikamete me'mur olarak gittiği Midilli'den, müstakbel dâmadı Menemenli Rif'at Bey'e mektuplarında, yarı şaka, yarı ciddî yine *Tarih-i askeri*'den bahseder; Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti Müddeî Umumîsi Tevfik Bey, *Tarih-i askeri*'yi -galibâ kopye edip- Rifat Bey'e göndermeği va'detmiştir; gaflet hâlinde verdiği bu sözü yerine getiremeyecektir; çünkü tarih, Kemal'in uşağı Melik'in evinde, o da köydedir; ancak Melik'in dönüşünde kitap bulunabilecektir. Tevfik Bey, bu eseri Rodos'a götürecektir, orada sürgün bulunan Mekteb-i harbiye ve Medrese-i ulûm talebeleri kopye edeceklerdir. Kemal, bunlara ilâve olarak, "Bakalım, pederde galiba müsveddeleri olacak. İstedim. Eğer duruyor da gelirse, artık sana da veririz"; "*Tarih-i askeri* gelmedi; bi-çare Tevfik de andan mahrum avdet edecek; çünkü ele geçmesi bir-iki aya tevakkuf ediyor" diyor.⁹ 1878 yılına ait bu notlardan sonra, 1886'ya kadar, *Tarih-i askeri* hakkında bir kayde rastlamış değiliz; esasen Kemal'in, Midilli Mutasarrıfı iken türlü mücadelelerle dolu resmî hayatı da, bu eser üzerinde çalışmasına elverişli değildi.

⁷ Mahir Bey'in bu mektubu, Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 728).

⁸ 1877 Şubat, veya Mart'ında yazıldığını tahmin ettiğimiz ve Kemal'in el yazısı ile olan bu mektup, M. Cemal Kuntay tarafından, klişeleri ile birlikte, "Kütüphanemdeki Namık Kemal dosyasından" kaydıyla neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, Ksm. II, İst., Maarif Matbaası, 1956, s. 198, 203); mektubun yalnız *Tarih-i askeri*'den bahseden fıkrası: *Namık Kemal Hakkında Ufak Notlar*, Cumhuriyet gazetesi, 24 Birincikânun, 1940).

⁹ Kemal'in, 24 ve 30 Ağustos, 13 Eylül, 1878 (25 Şa'ban 2 ve 16 Ramazan, 1295) tarihli bu mektupları Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 16, 390, 15).

II. OSMANLI TARİHİ

Ne Zaman, Nerede ve Nasıl Yazıldı

Kemal'in *Osmanlı Tarihi* adlı kitabı üzerinde devamlı çalışmaları 1886'da, Rodos'a naklinden iki yıl kadar sonra başlar. Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı, "Bir Devlet-i aliyye tarihi yazmağa başladım. Şimdi Murad-ı evvel ile uğraşıyorum. Osman ile Orhan, *Evrak-ı perişan*'ın üç cüz'ü kadar oldu. Böyle mufassal, mükemmel tarih yoktur. Şimdiye kadar kırktan ziyade def'a tashih ettim. Bu kitap meydana çıkarsa, Devlet-i aliyye'nin elde bir doğru tarihi bulunacak¹⁰"; "Şimdi tarih ile meşgulüm. İyi çalışıyorum. Şu kâğıdın tıpkı sahifeleri üzerine günde onikisini yazıyorum. Bu gün Yıldırım Bayezid'i bitirdim. Şimdiye kadar yazdığım yazı 80 sahifeden ziyade olur. Tarihim pek mükemmel oluyor. Biraz kitaplar ısmarladım. Geldiği gibi, daha ikmal olunabilecek. Bir meraklı eğlence ki ta'rif kabul etmez¹¹" cümlelerinden, 1886 Ocak'ının yirmidokuzunda Murad II.'a kadar gelmiş, 12 Şubat, 1886'da Yıldırım Bayezid devrini bitirmişti. Çalışabilmek, eksiklerini tamamlamak için ısmarladığı kitapların gelmesini beklemektedir.

Hususî mektupları, Kemal'in hangi kitapları, kimlere ısmarladığı hakkında bizi aydınlatıyor: Samî Paşazâde Subhî Paşa'nın oğlu Halim Bey'e, 16 Şubat, 1886 tarihli mektubunda kaydettiği bu kitaplar *Neşri Tarihi*, İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Behişt*'i, veyahut İbn Kemal'in tercemesi, *Cennabî Tarihi*, Âlî'nin *Küh-ül ahhâr*'ı, Celâlzâde'nin *Selim-nâme*'si, *Hasan Çelebi Tezkiresi*'dir. Halim Bey'den, bu kitaplar kendisinde, veya kardeşlerinde varsa, geri gönderilmek üzere yollamasını reca ediyor¹². Halim Bey, Kemal'e *Küh-ül ahhâr*'ı derhal göndermiştir. 17 Ocak, 1886'da Subhî Paşa'nın ölümü üzerine yazdığı

¹⁰ Kendi el yazısıyla 29 Ocak, 1886 (17 Kânunisanî, 1301) tarihli bu mektubu Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 130).

¹¹ 12 Şubat, 1886 (31 Kânunisanî, 1301) tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 396).

¹² Mektup metni, Kemal'in kendi el yazısıyla Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır (Nu. 693). Mektubun fotoğraf kopyası Süleyman Nazif'te mevcuttur; ta'ziyeden bâhis kısmı neşredilmiştir (*Süleyman Nazif Beyefendi'nin Âsar-ı Kemal'e Dair Bir Mektubu*, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 95, 12 Cemâda 1. 1329, s. 528). Aynı ksm, İ. E. M. Kemal İnal'in *Son Asır Türk Şairleri*'nde de, nereden alındığı kaydedilmeyerek basılmıştır (C. V, İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 826).

tâziye mektubunda kaydedilen yukarıda adı geçen kitapların, merhum kütüpbhânesinde bulunduğunu Halim Bey, Kemal'e bildirmiş olsa gerekir; bu münasebetle Halim Bey'e, cevabında, "*Künh-ül ahbâr*'a teşekkür ederim. Aradığım kitaplar terekede bulunur da bendeniz için alınırsa fevkal'âde memnun olurum; bir de acaba, terekenin defterini görmek mümkün olmaz mı? Bir de, tarihte bâzı mevakiin tâbi' oldukları kavmin lisanlarında olan isimleri ile Türkçe'de esamî-i muharrefelerini bulup çıkarmakta pek çok sıkıntı çekiyorum. Coğrafyada olan iktidar-ı âlinizin derecesini bildiğimden, istimdada mecbur oldum. Bu türlü müşkilâtı halledecek bir kitap gönderir, veyahut kitap ismi beyan buyurur musunuz?" diyor¹³.

Kemal'in, Menemenli Rif'at Bey'e gönderdiği 27 Mart, 1886 tarihli mektubu, kendisini bu tarih yazma işine verdiğini göstermekte ve çok mühim notlarını içine almaktadır: "Mektubun geldi. İçinde cevap yazacak birşey yok. . . Olsa da, benim vaktim yok; çünkü karısının şerrinden karısını boşamağa vakit bulamayan tenbel Abdullah gibi, biz de yazı yazmaktan, yazı yazmağa vakit bulamıyoruz. Sen, tarih deyip de geçme! Vallah gece ru'yama giriyor. Şimdi Fâtih'i bitirmek üzreyim. Sade, güzel yazı yazmak merakına düşen beyler görsünler ki o da yazılmak kâbil imiş. Merak ise asıl edebiyata değil, tahkikata. . . Osmanlı tarihini yeniden meydana çıkarıyorum. Şimdiye kadar ne yazılmış ise, yüzde-elli itibariyle yanlış. . . Beklediğim kitaplar geldiği gibi tashihatını ikmal edeceğim; meydân-ı mahabbete çıkacağım. Üç aya kadar tab'ına başlatılır sanırım. Yahu, küçük küçük aylardan, büyük büyük develer doğuyor; muhtasar bir *Tarih-i askeri*'den, mükemmel bir *Osmanlı Tarihi* çıkacağını kim düşünürdü?" satırları, Kemal'in tarihî araştırmalardan duyduğu zevki, eserini nasıl şevkle yazdığını, bu tarihin nüvesini vaktiyle Magosa'da, Harbiye Mektebi için yazmakta olduğu *Tarih-i askeri* teşkil ettiğini öğreniyoruz. Artık adı da belli olmuştur; Devlet-i aliyye hakkında bir tarih demiyor, *Osmanlı Tarihi* diyor¹⁴.

Kemal, *Osmanlı Tarihi*'nin padişahlara göre ayırdığı bahislerinin birini, umumiyetle onbeş günde tamamlamaktadır; Mart'ın yir-

¹³ Kemal'in kendi el yazısı ile olan 31 Mart, 1886 (19 Mart, 1302) tarihli bu mektubunun aslı, Subhî Paşa'nın oğlu Vehhab Koca Memi'dedir; ondan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından klîşesi, yeni harflere çevrilmiş metni neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, Ksm. II, s. 646).

¹⁴ Mektubun aslı kendi el yazısıyla, Türk Tarih Kurumu'ndadır. (Nu. 349).

miyedisinde Fâtil devrini bitirmek üzreydi; Nisan'ın onunda Bayezid II. devrine gelmiştir. Adana'da bulunan damadı Menemenli Rif'at Bey'e bu hususta izahat vererek, bâzı yer adlarının, hâlen orada bulunup bulunmadığının, bu adların değişip değişmediğinin tahkikini reca ediyor: "Ben tarih ile pek ziyade meşgulüm. Şimdi Bayezid-i sanî zamanına geldim; içinde Adana fethi, Mısır vukuâtı var. Sana da hizmet düştü. Tarihte bir كولاك ve النقش ve ملق ve bir صحابینه kal'eleri nâmına tesadüf olunuyor. Oralarda böyle kal'e var mıdır? Şimdiki hâlleri nedir? Yahut, isimleri muharref bir şeyler midir? Bunları tahkik etmeli de, postanın avdetinde yazmalı¹⁵!"

Kemal, yukarıdaki ifadesinden bir ay kadar sonra, Yavuz Selim devrini de tamamladığını, Kanunî'ye başlayacağını, şimdiye kadar yazdıklarının bindörtüüz sahife kadar tuttuğunu, bu kadar sermaye ile eserin tab'ına başlamanın artık mümkün bulunduğunu, ancak hâlâ aradığı kitapları getirmediğinden tashihe başlayamadığını haber veriyor¹⁶.

Kemal'in, tarihinin tashihlerini yapabilmek için istediği kitaplar Kâtib Çelebî'nin *Takvim-üt-tevârih*'i, *Cennabî Tarihi*, 'Atâ'nın *Enderrûn Tarihi*, *Câm-ı Cihan-nümâ* adındaki Selçukî tarihi, Münecimbaşı'nın Arabça tarihidir. Kâtib Çelebî'nin *Takvim-üt-tevârih*'i Rodos Kütüphanesi'nde varsa da, bu, iyi okunabilen bir yazma değildir; Sahhaf-çarşısı'ndan matbû bir nüshasının alınıp gönderilmesini istiyor. Subhî Paşa'nın terekesi meydana çıksa, *Câm-ı cihan-nümâ*'yı da elde etmek mümkün olacaktır. *Cennabî Tarihi*'nin yazma nüshası İstanbul'da Köprülü Kütüphânesi'ndedir ve Mustafa Âsım Bey, bunu istinsah ettirecektir; "Yazılacak olan yalnız Osmanlılar'a müteallik ciheti ise de, Kırım Hanları'ndan Mengli Giray ve Saadet Giray'a müteallik fıkralara da" ihtiyacı vardır¹⁷. 17 Aralık, 1886, 2 Şubat, 1887 tarihli mektuplarında, "Tarih ayaklandı; para da bulabileceğim.

¹⁵ Aslı, Kemal'in el yazısıyledir (Türk Tarih Kurumu, nu. 361).

¹⁶ 24 Nisan, 1302 (6 Mayıs, 1886) tarihli bu mektubun kendi el yazısıyla nüshası Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 366). Feride Hanım'a gönderdiği 28 Ağustos, 1886 (16 Ağustos, 1302) tarihli mektubunda, resmî işleri yüzünden sıkıldığından, sınırları hâlâ yerine gelmediği için tarih'ini de yazamadığından bahseder (Türk Tarih Kurumu, nu. 456).

¹⁷ Kemal'in kendi el yazısı ile, Menemenli Rif'at Bey'e 6, 14 ve 15 Temmuz, 1886 (24 Haziran, 2 ve 3 Temmuz, 1302) tarihli bu mektupları Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 354, 249, 219).

Ebüzziya'dan mektup yok. . Postalar intizamsız andan mıdır, yoksa kendi mi hastadır anlayamadım. Cevap alsam on gün sonra tarih basılmağa başlar". "Bizim kitap İstanbul'da Maarif Nezareti'nde okunuyor. Basma parası da tedarik olunmak üzredir. Şu bir-iki hafta içinde basılmağa başlar¹⁸ dediğine göre birkısmını bitirmiş, geri kalan kısmı, bâzı kitapları te'min edemediği için tamamlayamamıştır: Menemenli Rifat Bey'e 1877 Şubat'ının yirmiüçünde yazdığı mektubunda, "Subhî Paşa terekesinin defterini görmüşüm. Anda bendenizin işine yarayabilecek topu iki kitap var: *Câm-ı cihan-nümâ* nâmında olan Selçukî tarihi, o da eksik, yâni bir cilden ibaret. . Biri de Kâtib Çelebî'nin *Rumeli'si*... Kâtib Çelebî'nin *Cihan-nümâ'sı* burada var. Vassaf'ın Türkçe'si de, Farsî'si de bir işe yaramaz. Müneccimbaşı'nın tarih-i Arabî'si büyük ise, yazı kalınlığından ibaret olacak. Merhum Mustafa Paşa'da var idi; tatbik ettik, terceme aslının aynıdır. Yok, merhum, tarihinin başka nüshasını yazmış ise, o zaman tabii anı da isteriz" tafsilâtı, Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'ni yazmak için hangi eserlerden faydalanmak istediğini, nüsha farklarını da gözönüne aldığını anlatıyor. Bunları yazdığı sırada eserinin *Medhal* kısmını tamamlamış, basımına müsaade alabilmek için Maarif Nezareti'ne vermişti. 24 Şubat, 1887 tarihli mektubunda, Maarif'in, tarihi hâlâ vermediğinden, Mart başında bu mukaddime çıkmazsa canının sıkılacağından bahseder¹⁹.

Osmanlı Tarihi, Kemal'in istediği gibi 1887 Mart'ında neşredilememiştir; eserin basılmak üzere olduğunu, Ebüzziya Tevfik'in 1887 senesine ait *Takvim-i Ebüzziya*'nın reklâm kısmındaki ifadesinden öğreniyoruz: "Atüfetlû Kemal Beyefendi tarafından Saltanat-ı Osmaniye'nin bidayet-i zuhurundan itibaren mükemmel bir tarih-i hususî kaleme alınmaktadır. Bi-min'hû Teâlâ beher cüz'ü yirmibirer satırlı seksen sahife-i kebîreden ibaret olmak üzere, yirmişer gün fâsıla ile matbaa-i âcizânem ma'rifeti ile mevkî-i intişara konacaktır²⁰". Buna göre *Osmanlı Tarihi*'nin, Malî 1303 senesi (1887) yılı başında tab'ına başlanılmak üzredir; sahifelerin büyüklüğü ve ihtiva edeceği satır sayısı da belli olmuştur.

¹⁸ Menemenli Rif'at Bey'e, kendi el yazısıyla 5 ve 21 Kânunievvel, 1302 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nu. 372, 355).

¹⁹ Kendi el yazısı ile, 11 ve 12 Şubat, 1302 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nu. 625, 190).

²⁰ İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1303.

III. OSMANLI TARİHİ'NİN BASIMINA BAŞLANILMASI

VE

SATIŞI MES'ELESİ

Osmanlı Tarihi'nin birinci cildi, Kemal'in istediği gibi 1887 yılı başında, yâni Mart'ta değil, bundan sekiz ay kadar sonra Kasım'ında neşredildi²¹. *İfade-i meram* kısmının sonunda Rodos, 15 Muharrem, 1305 (3 Ekim, 1887) tarihi bulunan bu cüz'ün bir nüshasını Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği aşağıdaki mektubundan anlaşılıyor:

SULTAN ABDÜLHAMİD'E

9.XI.1887

Ecdâd-ı meâlî-ictihad-i cenab-i şehriyârîlerinin, hakikaten âlem-i insaniyete ziynet-bahş olan me'âsir-i fâhire-i cihan-dâverânelerini müselsel ve yeknesak bir tarih mevcut olmadığı gibi, müteferrik olarak elde bulunan müellefâtın kâffesi enva'-i nevakıs ve hatîat ile âlûde olduğundan, her türlü âsar-ı terakkînin zaman-ı zuhuru olan devr-i şevket-i şehensâhîlerinde, imkân müsait olduğu kadar etraflı bir *Osmanlı Tarihi* cem' ve tertibine ibtidar ile, kavanîn-i seniyye-i padişahîleri hükmüne itbâ'en Maarif Nezaret-i celilesi'nden alınan ruhsat üzerine tab'-u neşrine başlanıldığından *Medhal*'inden çıkan ilk cüz'ün bir nüshası, atebe-i aliyye-i cenâb-ı hudâvendigârilerine ref'-ü takdim olundu. Tevazu'ât-ı zerre-perverî-i padişahî ve merâhim-i ihyakârî-i hilâfet-penahîleri muktezâ-yi celilince, imâle-i nigâh-i şevket-penahî-i mülûkânelerine mazhar olursa, abd-i kemterlerine bir rûh-i sanî ve nâm-i hakîrâneme bir hayat-ı cavidânî ihsan buyurulmuş olur. Ol bâbta.

28 Teşrinievvel, 1303

Cenab-ı hak, saye-i ma'delet ve inayet-i padişahîlerinde ahd-i celil-i humayûnlarını enva'-i fuyûzat ve kemalât ile ma'dud-ı âsâr eylesin!

²¹ Ahmed Midhat Efendi'nin, eserin neşri münasebetiyle Kemal'i medheden bir yazısı *Terceman-ı hakikat* gazetesinde neşredilmiştir (Nu. 2881, 13 Kânunısânî, 1888). Tevfik Nevzad'ın *Hizmet* gazetesinde (Nu. 121, 17 Ocak, 1888) çıkan aynı mahiyette makalesi için bk., Ziya Somar, *Fikir ve Edebiyat Tarihimizde İzmir*, İzmir, Âhenk Matbaası, 1948, s. 17 v. d.

Bu mektubundan²² anlaşıldığı gibi, Osmanlı tarihinin, başlangıcından itibaren bir bütün hâlinde te'lif olunmadığını, bu husustaki müteferrik eserlerin türlü noksan ve yanlışlarla dolu olduğunu, Abdülhamid devrinde Osmanlı tarihine ait vesikaları toplamağa ve eserini yazmağa başladığını, devrinin kanunlarına uygun olarak Maarif Nezaret'inin müsaadesi ile neşre başlanan eserinin basılan ilk cüz'ünü Sultan Abdülhamid'e takdim ettiğini ve bu eseri muhatabı tarafından okunduğu takdirde kendisine ebedî bir hayat mazhar olunmuşcasına bahtiyâr olacağını kaydeden Kemal'in, bu kitabının başında, yine Sultan Abdülhamid hakkında duâyı da içine alan, Divan'larında neşredilen şiirleri arasında da bulunan²³ şu kıt'ası mevcuttur:

²² Kemal'in, *Osmanlı Tarihi Medhal*'inin ilk cüz'ünün basıldığı zamanı tesbit eden bir vesika değerindeki bu mektubunun, kendi el yazısından istinsah edilen nüshası Es'ad Çınar'dadır (*Defter*, s. 34). Müsaadeleri ile aynen neşrediyoruz.

²³ S. N. Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst. 1941, s. xxv., Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki şiir mecmuasında "Tarihin mukaddimesine dercolunmak üzere inşâd olunmuş bir manzumedir ki muahharen beğenilmemiştir" notunu müteâkip aşağıdaki manzumesi kaydedilmiştir (S. 63): Menmenli Rif'at Bey'in el yazısı ileler:

Senâ vü hamd o sultân-î cihân-ârâya şâyandır
 Ki her vak'â nizâm-î adlinê bir başka burhandır
 Tevârlh-î cihânın mekteb-î bahrinde her bahsî
 Fünûn-î hikmetinden bir mükemmel ders-i irfandır
 Resûl-î ekrem'ê şâyestedir envâ'-i teslîmât
 Ki şehrhâh-î selâmet şer'-i pâkinden nümâyândır
 Mukaddes hulk-i rebbânîsinê ins-ü melek meftûn
 Mübârek zât-ı nevvârininê Mevlâ senâ-hândır
 Hudâ râzîdir elbet mahremân-î bezm-i feyzinden
 Kimî Âl-î mutahhar'dır, kimî Ashâb-i ridvan'dır
 Cihânın nisfinî garkettiler envâr-i îmânâ
 O ferr-ü tâb hâlâ hîre-bahş-î ehl-i ridvandır
 Duâsî Hazret-î Sultân Hamîd'in farzdır zîrâ
 Hilâfet mesnedindê muktedâ-yî ehl-i îmandır
 Hudâ bir rütbe ma'mûr eylesin devrinde kim mülkû
 Desinler şimdi dünyâ Cennet-î 'adn ile yeksandır

Ebüzziya'nın, "Benim Sultan Abdülhamid ile olan münasebetim 1289 sene-i Hicriye'si Receb'inde, cülüsünden dört sene önce başlar; ana da mebde' Kemal'in

Sad hamd o Hudā-yi lâ-yezâlē,
 Kim kudret-i hâkim-İ cihandır.
 Tārîh-i tehavvülât-ı kevn'in,
 Her bahsi kemâlinē nişandır.
 Sad tasliye Fahr-i kâinât'â
 Kim zübde-i hük-m-i kün fekândır.
 Şer'indeki rahmet- ü adâlet,
 Hak'tan bize huccet-İ emandır.
 Ashâbına, âlinē demâdem
 Sad tarzıye vird-i ârifândır.
 Kim herbiri evc-i ihtidâdâ
 Bir sâbite-İ ziyâ-feşândır.
 Her lâhza duâ-yi pâdişahî
 İhlâs ile zîver-İ zebândır.
 İkbâl-ü kemâl ilē denilsin
 Eyyâmına ziynet-İ cihandır.

Ali Ekrem Bolayir'in, *Osmanlı Tarihi*'nin tab'ı hakkında verdiği ve başkaları tarafından da aynen tekrarlanan bilgi yanlıştır. Ali Ekrem Bolayir, babasının Sakız'da geçen hayatından bahsederken, "Kemal iyileşir gibi oldu. İşte yine tarihini yazıyor. İslâm tarihi ilerliyor; *Medhal*'in tab'ına başlanılabilecek. Ebüzziya ile muhabere ediyor; lâkin işte sonbahar geldi. Kemal'in sihhati yine bozuldu; birkaç gün odasından çıkamadı. Kendisini toplayabildikten sonra da vücudünde za'f-ü inhitat âsarı devam etti. Hele İstanbul'da tarihin birinci cüz'ü basıldı ²⁴" demekle, *Medhal*'in, Kemal Sakız'da iken ve ölümünden az önce basıldığını kaydediyorsa da, Kemal'in Sultan Abdülhamid'e yolladığı 9. XI. 1887 tarihli yukarıdaki mektubu, bu malûmatın yanlışlığını ortaya koyar; çünkü Sakız'a ta'yini kitabın tab'ından sonra, hareketi ise 6 Aralık, 1887'dedir.

Kemal'in hususî mektupları, *Osmanlı Tarihi*'nin yalnız basıldığı zamana değil, satılışına dair verilen malûmatın da yanlışlığını meydana çıkarmaktadır. Ebüzziya Tevfik, kendi matbaasında bastığı bu kitabın

delâletiyle olan mülâkattır ki, eylevm Millet Meclisi Reisleri'ne tahsis edilen vâlide-liğinin konağında vâki' olmuştur" (*Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 138, 2 Rebi' II., 1330, *Zamanımız Tarihine Ait Hâtırat*, s. 290) dediğine göre, Kemal, Sultan Abdülhamid ile 1872'den önce tanışmış bulunuyordu.

²⁴ *Namık Kemal*, İst. Devlet Matbaası, 1930, s. 70 v. d.

satılışı hakkında ilk bakışta çok dikkate şâyan ve câzib görünen şu bilgiyi verir:

“Menfiyen Mutasarrıf bulunduğu Rodos'ta bir *Osmanlı Tarihi* yazmış ve bin sahifeye karib bulunan *Medhal*'ini kâmilen bana göndermiş idi. Ben de, muhibbân-ı samimîlerinden olan Münif Paşa'nın zaman-ı Nezaret'inde Maarif'e verdim. Paşa, bu eseri bir suret-i fevkalâdede kabul eyledi. Muayenesini de erbab-ı maarıften Hayret isminde bir sahib-i fazilete havale eyledi. O zat bir kelimesine dokunmaksızın, 'Tab'ı caiz değil, vâcibtir' ile, kitabın neşri tarafdarı olduğunu gösterdi.

“Kemal Bey'in arkadaşı, meslekdaşı, habslerde, nefylerde yoldaşı olduğum gibi, her zamanda da anın sâdik bir karındaşı bulunduğumdan ve gerçekten güzel eser basmakla müstehir bir matbaaya mâlik olduğumdan, bittabi' kitabın tab'ını bana tevdi' eyledi. Ben de musavver olarak neşrine mübaşeret eyledim. İlk çıkacak cüz'ler için lâzım gelen 120 resmi hazırlattım, kitap 750'şer sahifeli ondört büyük cild hâsıl edecek, binikiyüz kadar resmi ihtiva eleyecek idi. Müellifi bunun 3,000 nüsha tab'olunması re'yinde idi; çünkü anın hesabına, anın masrafı ile basıyordum. Ben dinlemedim; anın ısrarına rağmen 6.000 nüsha bastım (Galiba andan zat-ı âlilerine de bir nüsha irsal etmiş idim). Kitap 4 inç (*Inch Quatre*) denilen kıt'ada altmışdört sahifeli cüzlerle neşrolunacak idi. Anın re'yince beher cüz'üne beş kuruş fiat vaz'olunmak lâzım geliyordu.

“Kitap bir perşembe günü, sabahleyin neşredilmişidi. Pazartesi günü matbaama geldiğim vakit bir tâne kalmamış, Pazar da dâhil olduğu hâlde dört gün zarfında 6.000 nüsha satılmış olduğunu hayretle idrâk eyledim. Bu hayretim 6.000 nüshanın satılmış olmasına değil idi, dört günde satılışına idi; çünkü ben anın satılacağını bilmemiş olsam zaten 6.000 basmakta musir olmazdım. Tekrar dizdirttim; 3.000 nüsha daha bastırdım; halbuki taşralara henüz gönderilmemiş idi. Pâyitahtta bu kadar satılınca, tek mil Anadolu kıt'ası ile, Cezire't-ül Arab'daki Vilâyet-i Osmaniye'de ve Rumeli vilâyetlerinde üçer-beşer yüz nüsha satılrsa, sekiz-onbin nüsha daha satılmaklığı tabîi idi. Hâsılı bu kitaptan nasıl olsa onbeş-yirmibin nüsha satılması bence muhakkak idi. Yalnız benim matbaama kâğıt esmâni ile saireden ma'adâ ücret-i tertibiye ve tâb'îye olarak 22.000 liradan ziyada para getirecekti; müellifine ise yetmişbin liraya yakın bir kâr bırakacak, bu da üç senede hâsıl olacaktı; çünkü ben, biribiri üzerine senede beş cildini tab' ve

neşretmeği tasmm eylemiş idim” diyen Ebüzziya'nın ifadesi²⁵, hakikatlere, birçok bakımdan tamamıyla aykırıdır; çünkü onun bu ifadesine göre 6.000 nüsha basılan eserin üç-dört gün içinde hepsi satılmış. matbaasına gelip bunu haber alınca 3.000 nüsha daha tab'ettmiştir. Kemal'in 1887 yılı 23 Kasım'ından Aralık ayı sonuna kadarki mektuplarında, hattâ 11 Ocak, 1888 tarihli mektubunda, kitabı Arakel'in, eseri bedâva denilecek kadar az bir fiatla satun almak teklifinden, kitabı ile yapılacak mukaveleden bahsedilmektedir:

“Tarih için Arakel, Ekrem'e birşeyler yazmış. Her cüz'ü yedibuçuk kuruşa satılacaktı. Bunun altmış parası kitabcıya verilir; binaenaleyh 1.000 tanesini 5.000 kuruşa verirseniz, alırım demiş. Bu hisaba göre kitabı bâdihavaca terketmek lâzım gelecek; çünkü Arakel, parasını kendi vermek şartı ile yüzde-onbeşe râzı idi. 1.000 nüshayı def'aten satmakta o kadar zaruret yok. Çünkü nasıl olsa birbuçuk ayda satılır. Eğer 1500 nüsha alırsa, o hâlde 8.000 kuruşa veririm. Kendi bâyi'liği de yüzde-otuz gelir. İstersen anınla yahut sairî ile böyle bir pazarlığa giriş²⁶”.

1 Aralık, 1887 tarihli mektubunda, o hafta içinde, nakledilmiş olduğu Sakız'a gideceğini bildiren Kemal, damadına, verilecek borçları bulunduğunu, maddî vaziyetinin bozukluğunu, ümidinin ancak kitapların satışında olduğunu yazıyor²⁷; fakat kitapların satış işi hâlâ halledilememiştir. Arakel, “Tarih için 1500 nüshaya 800 kuruş verirse, tabîi kontrato, her cüz için pazarlık da fena değildir. 7500 derecesinde ısrar etmez sanırım. İsrar ederse ana da muvafakat edebilirsin. Elde belli-başlı bir müşteri bulunmak hayırlıdır. Biz de hesabımızı ona göre uydururuz” dediği 15. XII. 1887 tarihli mektubunda, Ebüzziya'nın istediği yirmi liranın, kitaba ait resimler için olduğunu da kaydeder²⁸ ve bundan sonraki mektuplarında da kitapların pazarlığı ve resim işi üzerinde durur:

²⁵ *Gülnâr Hanım* başlıklı yazı, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 104, 17 Recep, 1329 (14 Temmuz, 1911), s. 812.

²⁶ Menemenli Rif'at Bey'e, Kemal'in 23 Kasım, 1887 (11 Teşrinisanî, 1303) tarihli, kendi el yazısıyla mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 369).

²⁷ Menemenli Rif'at Bey'e, kendi el yazısıyla mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 123).

²⁸ Aynı şahsa gönderdiği kendi el yazısıyla mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 104).

“Arakel’in 8500 kuruşa 1500 nüsha teklifi âlâdır; hattâ 8000’e de zararı yok. . . Zaten 1000 nüshanın parasını peşin vermiyor mu? Bu 8500’ün 5500’ünü peşin verir; kusurunu da bir ay sonra taksit ile ifa eder. Bir ay yetişmez mi? Bu müddeti de uzatabilirsin. Bir de, pazarlık keşke birinci cilde şâmil tutulmasa idi; ma’mafih anın da zararı yok. İşte bizce hulâsa-i maksat bundan ibarettir. Umum nüshaların Arakel’e verilmesinde beis yoktur. 1500’den ziyade satıldığı anlaşılırsa, istediğimiz zaman nüshaları saydırırız, yahut başka bir yere de konulabilir²⁹”. “Tarihten meccanen gönderilecek adamların bir pusulasını gönderdim. Ebüzziya’ya da yazdım. Kimlere o verecek ise haber versin de, anlara bizim taraftan gönderilmesin. Ben, resimleri için Ebüzziya(ya) birşey söylemedim; fakat sana resimli nüshadan vermediğine o kadar memnun oldum ki ta’rif edemem. Ne yalan söyleyeyim, mu’zibliğin bu türlüünü severim. Şimdi kendisine yazdım. Mâdem ki Saray’a resimleri vermiş, benim, matbaada birçok resmim olacak; anları versin de bâri ikinci nüshalara koyunuz. Kitabın 2000 nüshası iki günde satılsa yine benim için 3000 nüsha bastırmaklığım mümkün değildir. Nafile çalışma; senin delilik bana sirayet etmez. Ben, halkın ne bu’lhevess olduğunu bilirim. 1000 nüsha senin dediğin gibi 600’e değil, tam 1200 kuruşa çıkar. Benim her cüzde 1200 kuruşu denize atmağa vaktim yok; anlaşıldı mı? Ha, verilecek kitaplardan başka benim için on nüsha ayıracak, şöyle bir tarafa koyacaksın. Sonra cildlenecek; vakt olur ki bir takımı memleket fetheder”; “Resimler için Ebüzziya’nın istediği otuzbeş değil, otuzbuçuk liradır. Viyana’ya gittiği zaman resimleri ben ismarlamıştım. Tabî şimdi paralarının verilmesi iktizâ eder. Resimleri galabalıktır; her cüz’ü üzerine külliyetli masraf tahmil etmez. Hususiyle ekser cüzlerde hiç resim yoktur. Yalnız bu iki cüzde resim bulunacak. Bir de, Devlet-i aliyye vukûatı başladığı zaman resimler peyda olacak; ma’mafih hesabını alır gönderirim³⁰”.

Kemal’in yukarıdaki ifadeleri, Ebüzziya’nın eseri 6000 nüsha bastığı ve bunlar üç-dört günde satılınca 3000 nüsha daha bastığı hakkındaki izahlarını yalanlamaktadır. Müellifimizin mektuplarından kitabın 2.000 nüsha basıldığı, hattâ 3.000 nüsha basılmasına da taraf-

²⁹ Aynı şahsa, 16 ve 19 Aralık, 1887 tarihili, kendi el yazısıyla mektubu(Nu.145).

³⁰ Aynı şahsa, 19 Aralık, 1887 tarihli, kendi el yazısıyla mektubu, (Türk Tarih Kurumu, nu. 269).

târ olmadığı, kitabın üç-dört günde Ebüzziya tarafından değil, aylarca süren pazarlık neticesinde kitabcı Arakel'e ve Menemenli Rif'at Bey vasıtasıyla satılacağı açıkca anlaşılmaktadır. Arakel, 1500 nüshayı 8500 kuruşa alacaktır. Kemal bu münasebetle, damadı Rif'at Bey'e, 29 Aralık, 1887 tarihli mektubunda, "İnşa'llah Arakel'in mukavelesi şimdiye kadar bitmiştir" diyor; 11 Ocak, 1888 tarihli mektubunda ise, "Arakel ile senin yaptığın ilk mukaveleden daha iyi birşey yapılamayacak. Anı tasdik edelim, olsun bitsin. . . Postanın avdetinde gönder de imza edeyim" dediğini, işin bu suretle bir neticeye bağlandığını görüyoruz; fakat bu karardan on gün sonraki, 22 Ocak, 1888 tarihli mektubundaki, "Biz tarihin neşrinden şimdilik sarf-ı nazar ettik. Sebebini öğrenebilirsen bana da söylersin. Şimdilik söyleyecek başka birşey yok" ifadesi³¹, üç-dört satırlık bu mektubunda başka hiçbir şeyden bahsetmeyişi, Kemal'in bu hâdiseden duyduğu teessürü ifade eder.

IV. OSMANLI TARİHİ'NİN BASILMASININ MEN'İ

VE

MEVCUT NÜSHALARIN TOPLATTIRILMASI

Kemal'in, "Biz, tarihin neşrinden şimdilik sarf-ı nazar ettik. Sebebini öğrenebilirsen bana da söylersin" demekten kasdı, herhâlde, eserinin tab'ına kimin mâni' olduğunu bilmediğidir; çünkü Abdülhamid'in iradesiyle Kurenâ-yi şehryârî'den Besim Bey'in gönderdiği telgraf vasıtasıyla, neşrinin niçin önlendiğini öğrenmiş bulunuyordu³²:

³¹ Ayni şahsa, kendi el yazısıyla 17 ve 30 Kânunievvel, 10 Kânunisanî, 1303 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nu. 225, 365, 92).

³² Telgraf metni, *Osmanlı Tarihi*'nin birinci cüz'ünün başında (İkinci tertip, cild I, cüz I, İst., Mahmud Bey Matbaası, 1326) ve *Namık Kemal* adlı eserde Ali Ekrem Bolayir tarafından neşredilmiştir (İst., Devlet Matbaası 1930, s. 72). İlk neşrin başında, "1306 sene-i Hicriye'sinde ilk def'a intişar eden birinci cüz tarihin neşrinden birkaç gün sonra Abdülhamid'in iradesi ile Mâbeyn'den Namık Kemal'e yazılmış olan telgrafın ayıdır" cümlesi vardır; ikinci neşirde ise, hiçbir tarihe rastlamıyoruz. Kemal'in Abdülhamid'e, bu eserini takdim münasebetiyle yazdığı mektubu 9 Teşrinisanî, 1887 tarihili olduğuna göre, telgrafın Hicrî 1306 değil, 1305'de yazılması icabeder. Bu yanlış, Ali Ekrem'in, tarihin, Kemal Sakız'da iken neşredildiği yanlış zannından ileri gelmektedir; aynı yanlış, bir başka münasebetle de tekrarlamıştır. (Bk., bu makalemizin 24 ve 34 notları).

Osmanlı Tarihi'ne *Medhal* olarak *Roma Tarihi* namıyla ilk cüz'ü sâha-ârâ-yi intişar olan³³ eser-i âlileri manzur-i âlî ve mucib-i takdirât-ı cenab-ı hilâfet-penahî olup, ancak te'lif-i atûfîlerinin bâzı ta'birat ve elfâzı birtakımları tarafından su'-i tefsirât ve ta'lilâta uğratarak hakkı-ı samîlerinde ber-kemal olan teveccühât-ı seniyye-i şâhane'nin zevaline sebebiyet verilebileceği mütalâa kılınmakta olmasına mebnî mezkûr tarihin men'-i neşri ile beraber, mevcut nüshalarının ortadan kaldırılması için lâzım gelenlere hemen taraf-i âlilerinden ifa-yi tebligat olunması lüzumu iş'âr ve cevaba intizâr olunur. Ol bâbta. .

Besim Bey'in yukarıdaki telgrafında geçen bâzı ta'bir ve sözlerin birtakımları tarafından fenâ tefsirlere yol açtığı ifadesiyle, *Medhal*'deki *kuyruklu yıldız* ve *tenvir-i efkâr* gibi şeylerin kasdolunduğu söylenir ki bunlar şu cümlelerde mevcuttur:

“Meselâ Hey'et'ten haberi olmayanlar bir *kuyruklu yıldız* görür, dünyanın bir musibete uğrayacağına hükmeder! Tarih bilmeyenler, Köroğlu'nun destanını işitir, velâyetine, kerametine kâil olur.

“Tarih yalnız *tenvir-i efkâr* değil, tathir-i vicdana da en ziyade hizmet eden vesâit-i ma'rifettendir. Bir sahib-nazar, eslâfın ahlâkça nekayıs ve kemalâtını mütalâa eder. Cihanın da cihan-ı terakkî olduğunu düşünürse, o nekayısın ekserini zamanın te'siratına haml ile beraber kâffesini kendince lâzım-ül ictinab addetmek, o kemalâtın birtakımını o zamanın isti'dadından âlî görmekle beraber hiç olmazsa bâzılarında olsun eslâfa tekaddüm etmekle, kendi zamanının hükmünü icraya çalışmak tabiîdir”. Salâhî de, müneccim fıkrası (ki bu herhâlde yukarıdaki cümlelerden ilki olsa gerek) ile, Roma İmparatoru Neron'un zulmünden bahseden kısımlar yüzünden tarihin neşri men'olun-duğunu söyler³⁵.

Kemal, tarihin neşri durdurulması ve mevcut nüshaların toplattırılması emrinden sonra, tab'ına müsaade verilmesi için bâzı çare-

³³ Krş., namıyla sâha-ârâ-yi intişar olan

³⁴ Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. I, cüz' I, İst., Mahmud Bey Matbaası, 1326, s. 26, not. Bu notta da, eserin, Namık Kemal Sakız Mutasarrıfı iken basıldığı yanlışı tekrarlanmıştır.

³⁵ *Merhum Kemal Bey'in Tarihi Mes'elesi*, İst., Bekir Efendi Matbaası, 1327, s. 20.

lere başvurmuştur; bunda, maddî vaziyetinin, Justinyani adındaki birine borçlarının da te'siri vardır. 1888 yılının 27 Ocak'ı ile 26 Temmuz'u arasında yazılmış mektupları, bizi bu hususta aydınlatmaktadır:

“Besim Bey'e bir mektubum var ki sureti melfuftur; doğrudan doğruya gönderdim. Bir-iki gün sonra git de neticesini sor; sür'at-i mümkünine ile bana da haber ver. Justinyani'nin i'lâmı melfuftur³⁶. Bir münasebet düşür, göster. Artık Justinyani dostumuz alacağını maaştan alır”.

“Murad Bey, *Silistre* muahazesinde bir alay hezeyan söylemiş. Cevap yazmak lâzım. . . Eğer tarihe ruhsat buyurulur ise, o cevap da neşrolunur. Tarih için bakalım ne çıkacak. Velî-ni'met efendimizin merhamet ve adaletleri vâsi'dir. Elbette bir katırın edepsizliğinden dolayı beni ilelebed mahzun bırakmazlar. Bu gün ruhsat verilmezse, bir müddet sonra verilir. Biz de müste'riz-i şükrân oluruz”.

“Tarih için Besim Beyefendi'nin söylediği lâkırdılar şâyan-ı teşekkürdür. Şevket-meâb efendimizin vüs'at-i merhametleri malûmdur. Bizim gibi esdika'nın uzun uzun me'yus ve mahzun kalmasına kâil olmazlar”.

“Bizim tarihten haber yok”. “Ben, tarih ile uğraşmaktan hâlî değilim. *Mukaddime*'nin mevcut olan yazılarını kâmilten tashih ettim. Birçok da kitap karıştırdım. Şu musibet, rutubetli havalar biter bitmez, yazı yazmağa başlayacağım. Kitap kitaptır, velev yüz sene sonra olsun yine basılır.”

“Telgraftaki Reşad Bey, Justinyani ile görüşmüş. Fâizin yarısından geçecekmiş; fakat ayda kırk lira istermiş. Ben, yirmi liradan ziyade veremem. İsterse aylığın rub'unu haczetsin; isterse bir suret-i tesviyeye

³⁶ Kemal, Besim Bey'e verdiği cevapta, “Tarih'in tab'ından sarf-ı nazar olduğundan, ailenin ihtiyacı arttığından, hastalıklar ise birtakım masraflara lüzum gösterdiğinden, borçlarının yekûnu 1500 liraya vardığından, tarih basıldığı hâlde hâsil edeceği fayda borcun belki on mislini ifa edeceği anlaşıldığından, kitabın münderecâtında devletçe memnuiyeti müstelzim olacak birşey bulunmadığından, mahkemeden bu hafta nisfından ziyadesi fâiz olmak üzere 750 bu kadar liralık bir mahkûmiyet i'lâmı geldiğinden ve şimdiye kadar Tarih'in zuhuruna ta'likan oyalanmakta olan sair dâinlerin de tekazâyâ kıyam etmeleri mukarrer görüldüğünden bahs ile, ‘Hâl-i âcizânem bütün bütün merhamet-i seniyye-i hazret-i padişahi'ye kalmıştır’ demiştir” (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. v, Devlet Matbaası, 1938, s. 828).

girişsin diye kat'iyyen cevap gönderdim. Sen de Reşad Bey'i gör de, lâkırdı et! Bana kalırsa, şimdilik hiçbir suret-i tesviye aramamak daha hayırlıdır. İleride tarihe ruhsat verilmek gibi bir münasebetle ele para geçerse, o zaman suret-i tesviyeyi düşünürüz. Tarih için Mâbeyn-i hümayun'ca bir teşebbüs niyyeti var. Besim Beyefendi'yi gördüğün vakit tarih ne oldu, ne olacak gibi bir sualcik îrad buyur bakalım". "Şu bizim tarih ve liman işlerinin arkasını boşlama ³⁷".

"Paradan bahis buyurmuşsunuz. Ramazan bir, bayram iki, seyahat üç; hâlâ Rodos borcu veriyoruz, dört; Justinyani de aylığın rub'unu kestirdi, beş. . Bu hâl ile para kalmak ihtimali var ise, isteyebilirsin. Borç almağa da imkân yok; çünkü Ekrem, geçen sene buraya geldiğimiz zaman 200 İngiliz lirası borç etmişti; anın bir parasını veremedik ³⁸".

"Ebüzziya'nın maksadı tarihten bir nüsha elde etmektir sanırım diyorsun; sen, şu sanırım, yahut zannederim sözünü ömründe kullanmasan, ma'rifet-i nefse mutabık bir hareket etmiş olursun; çünkü sana Allah zerre kadar zan ve tahmin iktidarı vermemiş. . Bir mes'ele hükmi-temyîz dairesinden çıktı mı, senin zihninde derhal tevehhüme inkılâb ediyor; hem o kadar gülünç tevehhümlere inkılâb ediyor ki ta'rif olunmaz. O zevzek tarih ne vakit bitti ki Ebüzziya bir nüshasını istesin. Sen nâfile telâş etme; Ebüzziya öyle vehmiyât ile uğraşır budalalardan değildir. Tarih'e dair kendisine bir mektup yazmış da, bâri tarih, itimad-ı hümayûn'a mazhar olan bir zata muayene ettirilsin; içinde kalkması, yahut değişmesi lâzım gelecek yer var ise, gösterilsin; tashih edelim; andan sonra tab'ına ruhsat ihsan buyurulsun, dedik. Ebüzziya da, 'Ben arizayı bir münasip zamanda takdim ederim. Velî-nî'met Efendimiz'in merhamet-i celileleri vâsi'dir. Eğer istid'â, makrûn-i is'âf olursa, derhal muayeneye verilmek üzere bana bir-iki cüzlük yazı gönder' demiş. Anlaşıldı mı? Senin tevehhüm nerede, hakikat-i hâl nerede?"

"Ebüzziya mes'elesine gelince: Vallah sen Ebüzziya'nın falan şeyi yazmaktan muradı tarihin bir nüshasını edinmektir gibi sözlerle

³⁷ Kemal'in, damadı Menemenli Rif'at Bey'e yolladığı bu sekiz mektubunun kendi el yazısıyla nüshaları Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 112, 196, 155, 115, 604, 156, 153).

³⁸ Kemal'in, kızı Feride Hanım'a 7 Haziran, 1888 tarihli, kendi el yazısıyla mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 404).

kendini bir hakîm-i nâsîh, beni bir ma'sum-ı sâde-dil hükmüne koydukça (kızmak diyorsun, emin ol ki ana hiçbir vakit tenezzül etmem) eğlenmek, seni kızdırıp da bağdırtmamak elimden gelmez, şân-ı irfanıma dokunur ³⁹''.

Kemal'in bu ifadelerinden çıkan netice, *Osmanlı Tarihi*'nin men'i, mevcut nüshaların toplattırılması emri üzerine, önce Kurenâ-yî şehryârî'den Besim Bey'e bir mektup yazdığı, Sultan Abdülhamid'in bu işe bir hal çaresi bulacağı, Besim Bey'in ümid verici şeyler söylediği, kendisinin uzun müddet böyle me'yus bırakılmayacağı, Justinyani'ye borçları olduğu, muhakeme neticesinde maaşının dörtte birinin kesilmesine karar verildiği, Ebüzziya'yı araya koyarak eserinin, Abdülhamid'in itimâdını kazanan birine tedkik ettirilerek onun uygun gördüğü kısımları çıkaracağı, veya tashih etmek istediği, Menemenli Rif'at Bey vasıtasıyla bu işleri ta'kibettirdiğidir; fakat bütün bunlardan müspet hiçbir netice çıkmamıştır ve Kemal'in 26 Temmuz tarihli mektubundan sonra, vefatına kadar geçen dört ay kadar zamanda, bu mes'eleye dair notlarına rastlamıyoruz.

Osmanlı Tarihi'nin kim tarafından jurnal edildiği 1890, 1896 yıllarında, bilhâssa 1908'den sonra bâzı münakaşalara sebep olmuş, Matbaa-i âmire Müdürlüğü, Telgraf Reis Vekilliği vazifelerinde çalışan Salâhî Bey'in jurnal ettiği ileri sürülmüş, Salâhî'nin cevabı üzerine, Ebüzziya Tevfik tarafından böyle bir zannın hakikate uygun olmadığı izah olunmuştur. Aynı mes'elenin, Menemenli Rif'at Bey'in 1908'den sonra bu jurnal işini yine Salâhî'ye atfı yüzünden canlandığını görüyoruz. Salâhî, bu münasebetle yazdığı eserde, "Kemal'in tarihini jurnal eden -Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'nın Mühürdâr'ı ve Nâfia Nezareti Mektubî Muavini- Şahin Beyzâde Said Bey'dir. Kadri Bey-(hafiyeye)'in odasında yazılmıştır. Sansar Hacı Mahmud (Gidiş Müdürü), journali içeriye arzedip tarihi men'ettirmiştir" izahatını verir ⁴⁰.

³⁹ Menemenli Rif'at Bey'e, kendi el yazısı ile 12 ve 26 Temmuz, 1888 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nu. 394, 211).

⁴⁰ M. Salâhî, *Merhum Kemal Bey'in Tarihi Mes'alesi* İst., Bekir Efendi Matbaası, 1327, s. 6. Eserde, bu hususta cereyan eden münakaşalar hakkında tafsilât, teâtî olunan mektup metinleri de mevcuttur. Ayrıca bk., İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. v. , Devlet Matbaası, 1938, s. 828.

V. OSMANLI TARİHİ'NİN

YAZMA VE BASILI NÜSHALARI

Osmanlı Tarihi'nin yazma nüshaları, Kemal'in, Türk Tarih Kurumu tarafından ailesinden satın alınan evraki arasında mevcuttur.

1. *Tarih-i askerî*—Mekteb-i harbiye'nin tarih ders kitabı müsabakası münasebetiyle yazılan *Tarih-i askerî*'yi Kemal, elimizdeki vesikalara göre Magosa'da iken yazmağa başlamış ve iki cildini tamamlamıştır. 274 sayfadan ibaret birinci cildi, Sultan Osman'dan Kanunî Sultan Süleyman devri sonuna kadardır; 389 sayfa tutan ikinci cildi, Selim II. devrinden başlar; 1657'de Bozca-ada ve Limni'nin zabtı vak'ası ile sona erer. İkinci cildin son dört sayfası hâriç, bu eser, Kemal'in kendi el yazısı ile yazılmıştır.

II. *Osmanlı Tarihi*—Makalemizin ikinci bölümündeki izahlardan anlaşıldığı gibi, Kemal, 1886'da, Rodos'ta iken, *Tarih-i askerî*'yi tasih ve genişletmek suretiyle *Osmanlı Tarihi*'ni yazmağa başlamıştır. *Medhal* kısmı, 11 sayfa tutan *ifade-i meram*'dan sonra, Ebüzziya Tevfik'in kaydettiği gibi bin sayfaya yakın değil, 414 sayfadır⁴¹; kuruluşundan başlayarak Roma İmparatorluğu'na ve İslâm tarihine ait bahisleri içine almakta ve Kemal'in kendi el yazısı ile yazılmıştır. Bu yazma nüshadan, *Medhal*'in tamamlanmadığı anlaşılıyor; Abdurrahman'ın Mûsa ile mücadelesi bahsinde, Hicrî "227-228 seneleri bu vakayı ile gûzar ederek" yarıda kalmış cümlesi ile sona ermiştir⁴². 926 sayfa tutan *Osmanlı Tarihi*, *Osmanlılar'ın Zuhuru*'ndan, Yavuz Sultan Selim devri sonuna kadar yazılmıştır. En çok Fâtilh Sultan Mehmed ve Bayezid II. devirleri üzerinde durulan *Osmanlı Tarihi*'nde, her padişaha ait bahis başları dışında hususî bölümler yoktur. Bu müsvedde Kemal'in el yazısı ile, bâzı kısımları çok karışık hâldedir. Ayrıca, yalnız Fâtilh, Bâyezid II., Yavuz Selim devirlerinin temize çekilmiş nüshaları da

⁴¹ Bk., bu makalenin 25. notu. Yine Ebüzziya, *Kemal Bey'in Terceme-i hâli* adlı eserinde, "Yalnız bu Mukaddime 1500 sayfa kâğıt üzerine yazılmıştır" demekle, tenakuza da düşmüştür (İst., 1326, s. 22). Bu hatalar, Rıza Nûr tarafından da tekrarlanmıştır (*Revue de Turcologie*, nu. 6, İskenderiye, 1936, s. 1491-610).

⁴² Ali Ekrem Bolayir'in eserinde, *Medhal* kısmının, "ancak Kerbelâ vak'asına kadar kaleme alınmış" olduğu kaydedilmiş (*Namık Kemal*, İst., Devlet Matbaası, 1930, s. 41), aynı yanlış Rıza Nur (Ayn. esr., s. 1491-610) tarafından da tekrarlanmıştır.

yine Türk Tarih Kurumu'ndadır; Bayezid devri Kemal'in kendi, diğer ikisi bir başkasının yazısı ile dir.

Kemal'in, yukarıda kaydettiğimiz hususî mektuplarındaki notlarından, İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Behişt*, veya İbn Kemal tercemesi'nden, *Cennâbî Tarihi*, Âlî'nin *Künh-al ahhâr*'ı, Celâlzâde'nin *Selîm-nâmesi*, *Hasan Çelebî Tezkiresi*, Kâtib Çelebî'nin *Takvim-al tevârih*'i, 'Atâ'nın *Enderûn Tarihi*, *Câm-ı cihan-nümâ* adlı Selçuk tarihi, *Müneccimbaşı Tarihi*'nin Arabça'sı, Kâtib Çelebî'nin *Rumeli* ve *Cihan-nümâ*'sı, *Vassaf Tarihi*'nin Türkçe'sinden faydalandığı, veya faydalanmak için bunları ısmarladığı anlaşılıyor. Tarihinin matbu nüshası gözden geçirilince, bunlara ilâve olarak, *İbn-al Athir*, *Eb'ul-Fidâ*, *Tabarî*, *Şerefeddin Yezdî*, *İbn Halidûn*, *Hoca Sa'deddin*, *Neşrî*, *Solakzâde*, *Na'imâ*, *Lârî* tarihlerinden, Kâtib Çelebî'nin *Fezleke*'sinden, *Şakayık-ı nu'mânîye*, Melkom Hân'ın *Iran Tarihi*'nden, Hammer, Dukas, Gibbon, Rum müverrihlerinden Halkokondyle, Papa Rigopulo ve Nicéphore Grégoras'ın eserlerinden de faydalandığı kaydedilmekle beraber *Osmanlı Tarihi*'nde, o devirde de artık kıymeti kalmamış bulunan hikâyeci tarih metodu tatbik edilmiştir: *Ahmed Midhat'ın Mufasssal'ında görüldüğü üzere*, *Feridûn Bey Müşeâtî'nda yazıldığı gibi*, *Hayrullah Efendi tarihinde yazıldığına göre* v. b. ifadeler kullanan Kemal'in, çok defa bunları da kaydetmediğine, *tarihlerin, bizim tarihlerin, bâzı müverrihlerin, Rum tarihçilerinin, Avrupa müverrihlerinin rivayetine göre* gibi ifadelerine daima rastlarız. Yalnız, müsveddelerin bir-iki yerinde, sonradan temize çekilen Fâtih, Yavuz, Bayezid II. devirlerinde bâzı eser adlarının, cild ve sayfaların kaydedildiğini nâdiren görüyoruz..

Kemal hayatta iken *Medhal* kısmının yalnız dört forması, Jules César bahsinin başlangıcına kadar basılmıştır ki bu cildin toplattırılması, geri kalanının basımı men'edildiği hakkında yukarıda izah vermiştik⁴³. *Osmanlı Tarihi*, Meşrutiyet II.'den sonra dört cild hâlinde, *Külliyat-ı Kemal* serisinde basılmıştır; tamamlanamayan bu basım, Fâtih devrinde Venedik seferi bahsine (H. 868-M. 1463-64) kadardır⁴⁴.

⁴³ *Osmanlı Tarihi*, Birinci Cild, *Medhal*, Roma Hükûmeti-Roma Şark İmparatorluğu- İran'da Sâsaniyân-Zuhur-i İslâm-Edvâr-i fetret-Edvâr-i mesaib, Birinci Basım, Kostantaniye, Matbaa-i Ebüzziya, 1305 -M. 1887). Başında, Ebüzziya'nın *İhtar-i tâbî*' başlıklı, bilhassa eserdeki has isimlerin, yabancı kelimelerin imlâsını izah eden iki sayfalık bir yazısı vardır. Nüshaların birkısmı, Kemal'in meşhur resmini ihtiva etmekte ve sayfa kenarları yaldızlıdır; birkısmında resim ve yaldız yoktur.

⁴⁴ *Külliyat-ı Kemal*, İkinci Tertib, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, cüz I-VI., İst., Mah-

Bu matbu nüsha, yazma'dan farklı olarak, ilk kısımlarda, *Osmanlılar'ın Aslı, Ertuğrul Bey* v. b. başlıkları ihtiva etmekte, diğer kısımlar, aslına uygun surette padişahlara göre başlıklar konulmuşsa da, birçok bölümlere de ayrılmıştır. Ali Ekrem Bolayir'in bu neşrinde, yazmada olmayan bâzı kelimeler, bir lûgatin izahı ile alâkalı not, eksikler mevcuttur; msl., Orhan Bey bahsi aslında, “. . . temlik edilmiş olduğu, Şehzâde Süleyman Paşa'ya gönderilen ve *Feridûn Bey Münşeâtı*'nda bulunan hatt-ı hümayundan anlaşılıyor” cümlesiyle, Ali Ekrem neşrinde ise, “. . . temlik edilmiştir” ifadesiyle biter⁴⁵. Sayısını çoğaltmakta fayda görmediğimiz bu deliller, *Osmanlı Tarihi*'nin 1908'den sonraki neşrinin aslına tamamıyla uygun, dolayısıyla pek de itimâda şâyan olmadığını göstermeğe kâfidir sanıyoruz.

Müverrihlik vazifesinin gereğince eserini sade yazmağa çalıştığını kaydeden Kemal'in, *Osmanlı Tarihi*'nde, kullandığı kaynaklara dair tenkidî mütalâaları geniş ölçüde yer alır; bunların kıymetlendirilmesini bu sahada ihtisası olanlara bırakıyoruz. Bir makale mevzuu teşkil eden bu mes'ele tedkik edildiği takdirde, hakkında ancak yakınlarının, veya tarafsız kalmayanların, bir tedkik mahsulü olmayan medih yollu ifadeleri dışında birşey yazılmayan, Kemal'in de çok beğendiği, kaleme almak için cidden pek çok zaman harcadığı ve emek verdiği bu eserin hakikî kıymetini ortaya koyma, bu mechulü aydınlatma bakımından faydalı olacaktır.

mud Bey Matbaası, 1326; İfade-i meram ve Osmanlılar'ın zuhurundan Murad 1. devri sonunan kadardır. *Külliyat-ı Kemal*, İkinci Tertip, *Osmanlı Tarihi*, c. II, cüz I-IV. İst., Mahmud, Bey Matbaası, 1327. Bayezid I.'den, Çelebî Sultan Mehmed devrine kadardır. *Külliyat-ı Kemal*, İkinci Tertip I., *Osmanlı Tarihi*, c. III, cüz I-IV., İst., Mahmud Bey Matbaası, 1327. Çelebî Sultan Mehmed'den Murad II. devri sonuna kadardır. *Külliyat-ı Kemal*, İkinci Tertip, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, cüz I-IV, İst., Resimli Kitap Matbaası, 1327; Fâtih devrini ihtiva etmekte, fakat bu devir tamamen basılmış değildir. Rıza Nur Bey. bu son cildi görmediği için, “Kemal'in tarihi İkinci Murad'ın ölümünde kalmıştır. Kanunî'ye kadar yazdığı söyleniyor. Galiba İkinci Murad'dan sonrası basılmamış” diyor (Ayn. yer., s. 1492-611).

⁴⁵ Krş., *Yz.* s. 63, *matbû nüsha*, c. I, cüz 4, s. 251. Ayrıca bk., fazla not: Krş., *Yz.*, s. I, *Matbû*, c. I, cüz I, s. 35. *Yz.*, Sultan Osman'ın, *M.* c. I, cüz 3, s. 132: Padişahın. *Yz.* Osman Bey bahsinin sondan bir evvelki paragrafındaki birkaç cümle (S. 28 v. d.), *matbû* nüshada yoktur (C. I., cüz 3, s. 136).